

२३
५

भक्ति

१३
५

ग्रन्थनामः-	<u>“भगवद्भक्तिरसायनम्”</u>	Bhagavat Bhakti Rasayanam,
कर्तृनामः-	<u>“मधुसूदनसरस्वती”</u>	Madhusudan Saraswati
विषयः-	<u>“भक्ति”</u>	Bhakti

1077

यसंयमेः श्रेयोभिर्विविधेश्चान्यैः कृष्णभक्तिर्हि साध्यतो भगवान् ब्रह्मकात्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरत्नमन्यतो भवेत् । एतावानेव
 लोके स्मिन्नुसांनिः श्रेयसोदयः । तीव्रेण भक्तियोगेन मनोमय्यर्पितं स्थिरं । तथा । श्रेयः श्रुतिं भक्तिमुदस्यते विभोक्तिं यंति ये केवलबोधलब्धये । तेषाम
 सोऽङ्गेशल एव शिष्यतेनान्यद्यथा स्मूलतुषावघातिनां । यानिर्वृतिस्तनुमृतांतवपादपद्रव्यानां प्रवृज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहि
 मन्वापि नाथमाभूत् किं त्वंतकासि । तात्पर्यततां विमानात् इत्यादयः । अत्र हि सर्वस्कृतसाध्यत्वेन सर्ववेदात्पर्यविषयत्वेन चार्थान्निश्रेयसनिर्वृतिश
 द्वाभ्यां च साक्षादेव पुरुषार्थत्वं दर्शितं । गीतासूचं योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मांसमेयुक्तमोमतः इत्यादिना । ननु
 भक्तियोगस्य साधनत्वमपि बोधयंत्यन्ये वादाः । वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याश्रुवैराग्यं ज्ञानं यत्तदहेतुकं । अकामः सर्वकामो वा
 मोक्षकाम उदारधीः । तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परं । केचित् केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अधंधुन्वंतिकात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः । गीतासूचं
 भक्त्या मामभिजानाति यावानयश्चास्मितत्वं तः । ततो मांतत्वं तो ज्ञात्वा विशते तदनंतरमित्यादयः । अत्रान्यसाधनत्वेन साक्षादपुरुषार्थत्वं स्पष्टमे
 वोक्तं । अत्रोच्यते । साधनफलभेदेन भक्तिद्विविधोपपत्तेरदोषः । तथा हि । भजनमंतःकरणस्य भगवदाकारतारूपं । भक्तिरिति भावव्युत्पत्त्या भक्तिशब्देन फल
 मभिधीयते । तस्य च निरतिशयपुमर्थत्वात् पूर्वोक्तवादानां प्रामाण्यमव्याहृतं । तथा । भज्यंते सेव्यते भगवदाकारमंतःकरणं क्रियते अनयेति करणव्यु
 त्त्या भक्तिशब्देन श्रवणकीर्तनादिसाधनमभिधीयते । तस्य च स्वयंपुरुषार्थत्वाभावात् साधनत्ववादानामपि प्रामाण्यमविरुद्धं । अथ विज्ञप्तिर्विज्ञा
 नमिति भावव्युत्पत्त्या विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति अत्र विज्ञानशब्दे ब्रह्मणि वर्तते । विज्ञायते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या विज्ञानं यज्ञंतनुते इत्यादावंतःकरणे वर्तते
 तद्वत् । एतच्च स्पष्टीकृतं प्रबुद्धेनास्मरंतः स्मारयंतश्च मिथो धौघहरं हरिं । भक्त्या संजातया भक्त्या विभ्रतुलकितांतनुमित्यत्र । करणव्युत्पत्त्या प्रथमभक्ति

शब्दो भागवतधर्मेषु प्रयुक्तः । द्वितीयस्तु भावव्युत्पत्त्या फले । इति भागवतान्धर्मोन्निक्षेपस्तथा तदुच्यते । नारायणपरोमायामंजस्तरतिदुस्तरमित्यपसंहा
 रे प्रथमभक्तिपदस्थाने भागवतधर्मशब्दप्रयोगात् । न च यथाध्ययनस्याक्षरग्रहणात्मकस्यापि अक्षरग्रहणमेव फलं । गुर्वधीनत्वतदनधीनत्वाभ्यां विशेष
 षात् । एवमत्रापि भागवतधर्मरूपा भक्तिरेव गुर्वधीनत्वेन साधनंतदनधीनत्वेन च निष्ठां प्राप्तासती सेवफलमिति न साधनफलभेदेन भक्तिद्विविधोपप
 त्तिरिति वाच्यं । क्वचिदुत्संयुतनिंदया क्वचिच्छंति । नंदंति वदंत्यलौकिकाः । नृसंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूह्ली परमेत्यनिर्वृता इति मध्ये कृ
 तकृत्यत्वं परमशर्मायदि हि अध्ययनफलस्याक्षरग्रहणस्यार्थज्ञानानुष्ठानादिसाधनत्ववद्भागवतधर्मजनिताया भक्तेरपि फलांतरसाधनत्वमभविष्य
 तत्तदा परंपुरुषार्थप्राप्यनिर्वृतास्तूह्ली भवंतीति कृतार्थतां नावक्ष्यत् । अपि तु तदनंतरमनुष्ठेयांतरं निरदेक्ष्यत् । न च निर्दिष्टाति । तस्मात्साधनफलभेदे
 न भक्तिद्विविधोपपत्तेः साधनत्ववचनानां फलत्ववचनानां च विषयविभागेन सर्वशः अविरोधः सिद्धः । अधंधुन्वंतिकात्स्न्येनेत्यादितु फलसाधनयोः स
 मानं । फलरूपाया अपि भक्तेर्दृष्टादृष्टार्थरूपतायावक्ष्यमाणत्वात् । एवं च । इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वासिष्ठस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः । अविच्युतोर्थः कवि
 मिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं । निवृत्ततर्पे रूपगीयमाना । इवौषधान्ध्रौत्रमनोभिरामात् । कुत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विना पशुघ्रातः ।
 इत्यादौ साधनवचनं फलपरतया योजनीयं । गोभिः श्रीणीतमत्सरमिति वत् । अत्र हि गोप्रभैः क्षीरैर्मत्सरं सोमं मिश्रयेदित्यर्थः स्मितः पूर्वतंत्रे उत्तरतंत्रे च । महतः प
 रमव्यक्तमित्यत्राव्यक्तशब्दः तत्प्रभवं शरीरमात्रं इति स्थितमानुमानिकाधिकरणे सूक्ष्मतु तदहंत्वादित्यत्र । एवमत्रापि गुणानुवर्णनगुणानुवादादौ तज्जन्य
 श्रीतिपरतया योज्ये । अन्यथा परमपुरुषार्थत्वायोगात् । ननु तर्हि नामांतरेण ब्रह्मविद्यैव भगवद्भक्तिरित्युक्तं । तथा हि । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदि
 षंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिना सर्वस्कृतसाध्यत्वेन ब्रह्मविद्याप्रतिपादिता । सर्वाक्षेपाधिकरणे च तथैव निष्पत्ता । इहापि पूर्वोदाहृतव

भक्तिरसा०
४

चनैः सर्वसकृत्साध्यत्वेन लक्षणेन भगवद्भक्ते ब्रह्मविद्यारूपतया प्रतिपादनात्तस्याश्चानिरतिशयपुमर्थत्वस्य चतुर्लक्षण्यामीमांसायां अप्रतिपत्तिवि
प्रतिपत्तिनिवारणेन व्यवस्थापितत्वाद्यर्थोयं विचारारंभ इति चेन्न। स्वरूपसाधनफलाधिकारिवैलक्षण्याद्भक्तिब्रह्मविद्ययोः इवीभावपूर्विकाहिमनसो
भगवदाकारतासविकल्पकरूपाभक्तिः। इवीभावानपेक्षाऽद्वितीयाऽत्ममात्रगोचरानिर्विकल्पमनसोवृत्तिर्ब्रह्मविद्या। भगवदुपागमिग्रथनरूप
ग्रंथश्रवणं भक्तिसाधनं। तत्त्वमस्यादिवेदांतवाक्यं ब्रह्मविद्यासाधनं। भगवद्विषयप्रेमप्रकर्षो भक्तिफलं। सर्वानर्थमूलज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्मविद्या
फलं। प्राणिमात्रस्य भक्ताधिकारः। ब्रह्मविद्यायां तु साधनचतुष्टयसंपन्नस्य परमहंसपरिव्राजकस्यायशादिसर्वसकृत्साध्यत्वं तु समं भक्तिब्र
ह्मविद्ययोः। स्वर्गविविदिषयोरिव। यथा हि स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति स्थित एव स्वर्गसाधनत्वे सर्वभ्यः कामेभ्यो वा दर्शपूर्णमासाविति वाक्य
न फलांतरसाधनत्वमपि बोध्यते। तथा तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिना स्थित एव स्वस्वफलसाधनत्वे संयोगपृथक्कृत्यापेन विविदिषासाधनत्वमपि बो
ध्यते। एवं भक्तिब्रह्मविद्ययोरपि स्वर्गब्रह्मविद्ययोरिव फलसाधनभावाभावाश्चतुस्तयसाधनसाध्यत्वं च भाविष्यति सामग्रेष्वेहि कार्ये क्यं
ननु कारणाभावेऽप्येति प्रसंगात्। ब्रह्मविद्यातिरिक्तत्वे भक्तेः स्वर्गादिवानिरतिशयपुमर्थत्वं न स्यादिति चेन्न। स्वर्गादेर्नियतदेशकालशरीर
द्विधादिभोग्यत्वेन सर्वत्रोपभोक्तुमशक्यत्वाक्षयित्वपारतंत्र्यदुःखद्वयानुविद्धत्वेन निरतिशयत्वाभावेऽपि भक्तिस्वरवधारायाः सर्वदेशकालशरी
रेंद्रियादिसाधारण्येन ब्रह्मविद्याफलवदुपभोक्तुं शक्यत्वाक्षयित्वपारतंत्र्यलक्षणदुःखद्वयानुवेधाभावेन निरतिशयत्वोपपत्तेः। तदुक्तं। हि
त्वास्वधर्मवरणां बुगं हरेर्भजनपकोथपतेततो यदि॥ यत्र क्ववाभद्रमभद्रमुष्य किं को वार्थ आसोऽभजतां स्वधर्मतः पनवेज नो जातुकथंच ना ब्रजे मुकुं
दसेऽन्यवदंग संसृतिं॥ स्मरं मुकुंदां ध्रुपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोयतः॥ सकृन्नरः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्रुणरागियैरिह॥ न ते यमं

राम
४

३३॥ भगवद्भक्तिरसायनम् ॥

म
९३

यतो जलोजलिस्तस्यै। परमानंदरूपत्वेन तस्य पुरुषार्थत्वं वेदांतविदो वदंति। अतो भगवद्भक्तियोगस्यापि दुःखासंभिन्नस्वरवत्त्वेन
वपुरुषार्थमित्याह। निरुपमस्वरवसंविद्रूपं स्पृष्टदुःखमिति। एतेन भक्तिर्न पुरुषार्थधर्मार्थकाममोक्षेषु नंतभाविदित्यपास्तं। धर्मार्थका
मानां स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् तज्जन्यस्वरवस्यैव पुरुषार्थत्वे गोरवादननुभवं च धर्मजन्यत्वादिविशेषणं परित्यज्य स्वरवमात्रं पुरु
षार्थ इति स्थिते समाधिस्वरवस्यैव भक्तिस्वरवस्यापि स्थितं पुरुषार्थत्वात्। तस्य मोक्षसमीपवर्तितया मोक्षांतर्भूतत्वे योगजधर्म
जन्यतया धर्मतिर्भूतत्वे वा भक्तिस्वरवस्यापि भागवतधर्मजन्यतया धर्मतिर्भाविस्य कर्मजडान् प्रतिवक्तुं शक्यत्वात् भक्तस्य संसा
रान्मोक्षस्यावश्यकत्वा मोक्षांतर्गतो वा भक्तियोगः। तस्मात्पुरुषार्थचतुष्टयांतर्गतत्वेन वा स्वातंत्र्येण वा भक्तियोगः पुरुषार्थः। पर
मानंदरूपत्वादिति निर्विवादं। तस्य परमानंदरूपतामुपपादयन्नवांतरविभागमाह। नवरसमिलितं वा केवलं वेति। स्पृष्टमेतदुपरि
ष्टात्करिष्यते। मुकुंदे इति भक्तियोगस्य विषयनिर्देशः। सर्वानर्थामी सर्वेश्वर एव भक्तिरसालंबनविभाव इति वक्ष्यते। ग्रंथादौ मंग
लमाचरितं। सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलं। येषां हृदि स्थो भगवान्मंगलायतनं हरिरित्यादि स्मृतेः। तमहं व्यनज्मीत्यभिधेयसंबंधनिर्देशः।
शास्त्रदृष्टेः मूलत्वे निवारणं। अखिलतुष्ट्ये इति प्रयोजननिर्देशः। साधूनां हितुष्टिः स्वाभाविकी। अन्येषामप्येतद्रुथोक्तयुक्तिभिरसंभावनाविपरी
तभावनादिनिवृत्त्या अंतःकरणशुद्धेरिसाभिप्रायः। के पुनर्भक्तियोगस्य पुमर्थत्वे वादाः। शृणुतान् न ह्यतो न्यः शिवः पंथा विशतां संसृता विह॥ वासुदेवे
भगवति भक्तियोगोऽयतो भवेत्॥ धर्मः स्यनुष्ठितः पुंसां विधक्सेन कथास्तयः। नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलं। दानव्रततपो होमजपसाध्या

गमा

९३
५

६ मधुसूदनसरस्वती प्रणीतम् ॥

धारावाहिकतादर्शिता। यथागंगां भसति दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकेपि मनसि द्रवावस्था। मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरिति सर्वेशकारता। तेनाद्रवा
वस्थायां धारावाहिक्यपि दृष्टिर्द्रवावस्थायामप्याश्रुविनाशिनी सा द्रवत्वधारावाहिकत्वयुक्तपिसर्वेशविषयानभक्तिरित्युक्तं। एतदे
व स्पष्टयितुं चित्तचेष्टितमात्रेण॥ चित्तद्रव्याहिजलुवत्स्वभावात्कठिनात्मकं॥ तापकैर्विषयेर्योगे द्रवलं प्रतिपद्यते॥ ४॥ जलुनो हि दह
नात्मकतापकसंयोगमंतरेण कठिन्यशांतिर्न भवति। सौरालोकादियोगे तु शिथिलीभावमात्रं न द्रुतिरिति सर्वसिद्धं। एवं चित्तस्यापि
वक्ष्यमाणकामादिविषयात्मकतापकसंयोगं विना न द्रवीभावो विषयमात्रसंयोगपाठवेतु शिथिलीभावमात्रमिति तापकपरोपादाने
न स्तचित्तं॥ तानेव तापकानाह॥ ॥ कामक्रोधभयस्नेहहर्षशोकदयादयः॥ तापकाश्चित्तजलुनस्तच्छांतो कठिनंतु तत्॥ ५॥ एषां प्रत्येकं लक्षणं
भेदांश्च वक्ष्यति। यद्विषये कामादीनामुद्रेकस्तद्विषये चित्तस्पद्रवीभावः पुनर्विषयांतरसंचारादिना कामादिति रोभावे कठिन्यमेवेत्यर्थः। द्र
वीभावप्रयोजनमाह। द्रुतचित्ते विनिक्षिप्तस्वाकारो यस्तु वस्तुनः॥ संस्कारवासनाभावभावनाशब्दभागसो॥ ननु विनश्यताज्ञानेन जनि॥ ६॥
तस्तार्किकादिपरिकल्पित आत्मगुण इत्यर्थः॥ ॥ शिथिलीभावमात्रं तु मनोगच्छत्यतापकैः॥ न तत्र वस्तुविशतिवासनात्वेन किं नव॥ ७॥
न भीषदर्थः। अतापकैरीषतापकैः। सौरालोकादिस्थानी ये र्विषयेर्योगे सति मनः किंचिद्रव्यवविशरणमात्रं प्राप्नोति। अतः शिथिलीभू
ते जलुनीव तादृशे मनसि किंचिद्रस्तु वासनात्वेन विशति। किंतु वासनावे लक्षण्येन तदाभासत्वेनैव विशतीत्यर्थः॥ चित्तद्रुतो भवति वासनाशिथिली
भावे तु वासनाभासत इत्यत्र विनिगमकमाह॥ ॥ द्रवतायां प्रविष्टं सद्यः कठिन्यदशांगता॥ चित्तः पुनर्द्रुतो सत्यामपि तत्रैव मुंचति॥ ८॥ द्रवावस्था
विष्टा हि गुलादिरंगस्य जपनः कठिन्या तु नयेन काष्ठादिसंयोगे जायमाने यथा स एवरंगः प्रतिभासते। शैथिल्यावस्था प्रविष्टोरंगस्तन तथा॥

एवं द्रवावस्थे चेतसि यद्वस्तु रूपं प्रविष्टं सत्काठिन्यदशापर्यंतं स्थितं तत्पुनर्द्रवीभावांतरेण विषयांतरे गृह्यमाणेऽपि प्रकाशमानत्वाच्चेतसां त्यज्यते इतः सा
वासने स्फुर्यते। शैथिल्यावस्था प्रविष्टतुनकाठिन्यावस्थापर्यंतं प्रतिष्ठाति। तिस्रहा विषयांतरग्रहणसमये चित्तेन त्यज्यते इति वासनाभास इत्यर्थः। अतएव
यस्यैकदा द्रुते चित्ते भगवदाकारता प्रविष्टा स सर्वदा तद्रावनात्कृतकृत्यो भवतीत्युक्तं। सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्प्राप्तमन्येषां गवतो
त्तम इति। सर्वभूतग्रहणसमयेऽपि द्रवावस्था प्रविष्टभगवदाकारताया एव प्रकाशनाज्जलुनवत्सर्वभूतेषु भगवद्भावोत्पत्तिः सर्वभागवतोत्तमः। एतादृशसं
स्कारस्याविनाशित्वादिति भावः। अतएव ब्रह्मविदेवैतादृश इत्यपास्तं। तस्य द्रवावस्थाया अनपेक्षितत्वेन उत्तममध्यमप्राकृतभक्तेश्वरगणनीयत्वात्। अत्र तु द्रवा
वस्थापरिपुष्टौ सर्वभूतेषु यः पश्येदित्यवस्थायां भागवतोत्तम उक्तः। ईषद्द्रवावस्थायां तु वासनाभासेन ईश्वरेतदधीनेषु बालिषु द्विषु त्वत्त्वं। प्रेममैत्रीरू
पोपेक्षायः करोति सममध्यम इत्युक्तः। एतादृशवस्थावतो द्रवावस्थाया उत्पत्त्यमानत्वादित्यर्थः। यस्य तु चित्ते द्रवावस्थानपुष्टानापीषदुत्पत्त्या किंतु स्वयंतर्धे भा
गवतधर्मान् श्रुत्यानुतिष्ठति स काठिन्यावस्थाविनाशसामग्र्या विशिष्टः। अर्चयामेव हरये पूजायः श्रुत्येव ते। न तत्र केषुचान्येषु समिक्तः प्राकृतः स्मृत इ
त्युक्तः। प्रकृतिरारंभस्तस्यावर्तमानः प्राकृतः। सांप्रतं प्रारब्धभक्तिसाधनानुष्ठान इत्यर्थः। इयमेव च द्रवावस्था प्रणयानुरागस्नेहादिशब्दैरपि संकीर्त्यते। य
था। विसृजति हृदयं नयस्य साक्षाद्विरवशाभिहितोऽप्यघोषनाशः। प्रणयरशानयाधृताधिपद्यः स भवति भागवतप्रधान उक्तः। प्रणयो द्रवावस्था
स एवरशनारंभबद्धधनसाधनं। तस्यां प्रविष्टस्य पुनर्निर्गमनाभावादित्यर्थः। द्रवावस्था प्रविष्टभगवत्स्वरूपभानस्य त्रिविधत्वादुत्तमभागवतोपि त्रिवि
धः। तत्राद्यां प्रपंचसत्यत्वभानसहितं। यथा। खं वायुमग्निं सलिलं मही च ज्योतीषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन्॥ स रित्समुद्राश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रण
मेदनन्यः। अनेन प्राकृतो भागवतोत्तमः। द्वितीयः प्रपंचमिथ्यात्वभानसहितः। यथा। तस्मादिदं जगदेषमसत्त्वरूपं स्वप्नोभमस्तधिषणपुरुषदुःखदुःखं
ये वनित्यस्त्वं बोधतनावनंते माया त उदाहपियत्सदिवावभाति। अनेन मध्यमो भागवतोत्तमः। तृतीयः प्रकारद्वयेनापि प्रपंचभानरहितः। यथा। ध्याय

भक्तिर०
६

तश्चरणभोजभावनिर्जितवेतसा। औत्कण्ठ्याश्रकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनेर्हरिः। प्रेमातिशयनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिर्गतः। आनंदसंज्ञवेलीनोनापश्यदुभयं मु
ने। अनेनोत्तमोभागवतोत्तमः। साधनाभ्यासेनपरिपाकेनोत्तरोत्तरभूमिलाभः। इवावस्थाप्रविष्टविषयाकारस्यानपाधित्वे स्थायिशाब्देपितत्रमुख्य
वनपारिभाषिकइत्याह। स्थायिभावगिरातोसौवस्त्वाकारोभिधीयते। व्यक्तश्चरसतामेति परानंदतया पुनः। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेनाभिव्य
क्तः स्थायिभावएवसंभवाभिनययोर्भेदतिरोधानेनसंभगतएवसंनूपरमानंदसाक्षात्काररूपेणरसतामाप्नोतीतिरसविदामर्यादा। तदुक्तमानार्थभ
रतेन। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादसनिष्पत्तिरिति। अतोभक्तेरपिरसरूपतां वक्तुं स्थायिभावो निरूप्यतइतिभावः। स्थायिभावस्यरसत्वोपपत्तये
परमानंदरूपतामुपपादयति॥ ॥ भगवान्परमानंदस्वरूपः स्वयमेवहि॥ मनोगतस्तदाकारोरसतामेतिपुष्कलं॥ १०॥ बिंबमेवमुपाधिनिष्ठत्वेनप्रतीयमानं
प्रतिबिंबमित्युच्यते। परमानंदरूपश्चभगवान्मनासिप्रतिबिंबितः स्थायिभावतामासादयतीतिभक्तिरसस्यपरमानंदस्वरूपत्वंनिर्विवादं। नाप्यालंबनविभा
वस्थायिभावयोरेक्यं। बिंबप्रतिबिंबभावेनभेदस्यव्यवहारसिद्धत्वात्। ईशजीवयोरिवानन्वेवंभगवदवताराकारस्यपरमानंदरूपस्यस्थायिभावत्वेनभक्ति
रसस्यपरमानंदरूपत्वमस्तु। कांतादिविषयाणांतुशृंगारादिसानामतथात्वात्कथंपरमानंदरूपतेत्यतआह। कांतादिविषयेवास्तिकारणंस्वरवाचिद्वनं॥ का
र्यकारतयाभानमावृतंमाययास्वतः॥ ११॥ आनंदोऽवरवात्त्वमानिभूतानिजायंते। आनंदेनजातानिजीवंति। आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीत्यादिश्रुत्याहिपर
मानंदरूपं ब्रह्मजगदुपादानमितिप्रतिपादितं। नमाद्यस्यइतिन्यायेनचतथैवनिर्णयितं। उपादानाभिन्नं च सर्वकार्यं नृदभिन्नघटवत्सर्वत्रदृष्टं। सर्वैरवल्लेख्यं
ह्य। इदं सर्वं यदयमात्मा। सदेवसोम्येदमग्र आसीदित्यादिप्रभृतिभिश्चतथैवप्रतिपादितं। तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिन्यायेनचानिर्णयितं। एवंसस्य
खंडानंदाद्वितीयाकारेणतदभानेहेतुमायानिमित्तावावरणविक्षेपावित्याह। कार्येति। अकार्यस्यापिकार्यकारेणभानविक्षेपः। अखंडानंदाकारेणस्वतोभा
नमावरणं। तदुक्तं। नृतेर्धंयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचात्मनि। तद्विद्यादात्मनोमायांयथाभासायथातमइति। कथतर्हितस्यभानमित्यतआह॥ ॥ सदज्ञातं च

॥१॥

राम
६

पाशभूतश्चतद्रुतानुसंगेपिपश्यंतिहिनीर्णानिष्कृताइत्यादि॥ अतएवायतावपिदुःखसंस्पर्शित्वप्रतिपादनायास्पृष्टदुःखमिति विशेषणमुपपत्तं। अ
तएववचनपरिणतिविस्सेनस्वर्गादिनासाम्यं। एतेनलोकिकरसवेलक्षण्यमपिव्याख्यातं। तस्यापिशस्त्राविहितत्वेनपापक्षयाहेतुत्वेना
यतोदुःखसंस्पर्शितात्। भक्तेस्तदृष्टदृष्टफलतयामहानुविशेषोवक्ष्यते। नन्वेवंसतिभक्तिस्वरवादेराग्यासंभवेनमुमुक्षुत्वासंभवात्तदधिकारिव
तुल्यक्षणापीमांसारभोनस्यादितिचेत। सत्यं। भक्तिस्वरवासक्ताअतितस्याअनारंभात्। भजनीयस्वरूपनिर्णयार्थंभक्तानामपितद्विवारस्यावश्यक
त्वाच्चभक्तिस्वरवादेराग्यंनस्यादितिचिष्टमेवनआपादितं॥ आत्मारामाश्चमुनयोनिग्रंथाअपुरुक्रमे॥ कुर्वंत्यहेतुकीभक्तिमित्यंभूतगुणोहरित्यादिजी
वन्मुक्तानामपिभगवद्भक्तिप्रतिपादनात्। तस्मादनुभवतावत्साधुजनचरणोपासनयाभगवद्भजनसुखं। ततःस्वयमेवसमाधानंप्रतिपत्त्यस्यस्य
लमतिदूरधावनेन। स्वग्रंथस्यनामकथनद्वाराप्रयोजनमुपरिश्रितिरुहद्रावेन। संसाररोगेणबलीयसाविरंनिपीडितैस्तत्प्रशमेतिभिक्षितं॥
इदंभवद्भिर्बुद्ध्याव्यानिगंनिपीयतांभक्तिरसायनंबुधाः॥ २॥ स्पष्टं। भगवद्भक्तेःसरूपतयापुमर्थतांवक्तुंप्रथमसामान्यलक्षणमाचष्टे। दु
तस्यभगवद्भक्तिर्गोचरावाहिकतांगता॥ सर्वशेभनसोवृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते॥ ३॥ भगवद्भक्तिर्भगवदुपाश्रवणंनतुधर्मबुद्ध्यातदनुष्ठानप
र्यंतंविबक्षितं। तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्टेनिवेशयेदित्यत्रापिकेनाप्युपायेनेतिधर्मबुद्ध्याऽनुष्ठितेनायत्नसिद्धेनवाभगवदुपाश्रवणेनेत्यर्थः।
तेनशिशुपालोदोनातिव्याप्तिः। भगवदुपाश्रवणेनदक्ष्यमाणकामक्रोधाद्युद्दीपनद्वाराइवावस्थांप्राप्तस्याचित्तस्यधारवाहिकीयासर्व
शविषयवृत्तिर्भगवदाकारतेत्यर्थः। तदाकारतेवहिसर्वत्रवृत्तिशब्दार्थोस्माकंदर्शने। अतःसाभक्तिरित्यभिधीयतेशास्त्रविद्धिः। तथाचशास्त्रं। म
दुपाश्रुतिमात्रेणमयिसर्वगुहाशये॥ मनोगतिरेविकिन्नायथागंगांभसोंबुधो॥ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्याप्युदाहृतं। तत्राविधिर्नोति

त। परमाणुप्रमाणभावाच्च। सर्गाद्यकालीनकार्योपादानानुमानस्य लाघवतर्कसहकारेणैकोपादानविषयत्वात्। सित्यादिकर्तृनुमानस्यैककर्तृविषयत्ववत्। ब्रह्मवादिना कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमेऽपि न जगत्तद्ब्रह्मात्मना प्रमीयमाणत्वं संभवति। ब्रह्मणः सर्वलोकिकमानागोचरत्वाभ्युपगमात्। सद्रूपेण ब्रह्मापि सर्वप्रमाणगोचरस्तथा तदात्मना कार्यप्रमीयमाणत्वमस्येवेति चेत्। किमनेनाकांउतांउवेन। ब्रह्मणो निःसामान्यविशेषत्वेन नानास्त्वा संभवइति हि सर्वसारव्यसंख्यावतामभिमानः। ननु भवतामप्यसिद्धो हेतुः स्वरवदुःखमोहानामांतराणां बाह्यघटादितादात्म्या संभवात्। संभवे वा सर्ववस्तु सर्वप्रमातारं प्रति आकारतया प्रथेतेत्यत आह॥ ॥ त्रिगुणात्मकमेकैकं वस्तु आकारमीक्षते॥ निजमानससंकल्पभेदेन पुरुषेऽस्त्रिभिः॥ १६॥ न तावदांतरबाह्ययोस्तादात्म्या संभवः। बाह्यानामेव मनःप्रतिबिंबत्वेनांतरत्वात्। नापि सर्वान्प्रतितुल्यमानप्रसंगः। तत्तद्वासनारूपसहकारिभेदात्॥ ॥ एतद्वोदाहरति॥ ॥ कामिन्याः स्वरवता भर्तृसपत्न्यादुःखरूपता॥ तदलाभात्तथा न्येन मोहत्वमनुभूयते॥ १७॥ भर्तृरिति हि कामिन्याः सत्त्वांश एवोद्विज्यते। सपत्नी प्रतिदुरजोऽंशः। तां कामयमानमन्यं च तामाविंदंतं प्रतितमोऽंश एव अतः क्रमेण तेषु स्वरवदुःखविषादाः प्रादुर्भवन्ति। अतो व्यवस्थोपपत्तिः। वासनाभेदेनैकस्मिन्नापि भानसे दो भेदाच्चोर्वैरप्युक्तः। परित्राटकामुकशुनामेकस्यां प्रमदात्तनौ॥ कुणपः कामिनीभक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पना इति॥ फलितमाह॥ ॥ एवं स तिसुरवाकारः प्रविष्टो मानसे यदा॥ तदा स रुजो विभावत्वं प्रतिपद्यत सो भवेत्॥ १८॥ क्रोधादिभावस्यापि रजस्तमो मिश्रितसत्त्वोद्रेकनिबंधनचित्तदुति प्रतिफलितत्वात् स्वरवमयमित्यभिप्रायः। इवीभावस्य सत्त्वधर्मत्वात् तं विना च स्थायिभावा संभवात् सत्त्वगुणस्य च सुरवस्त्वत्वात् सर्वेषां भावानां स्वरवमयत्वेऽपि रजस्तमोऽंशमिश्रणात् तारतम्यमवगंतव्यं। अतो न सर्वेषु तुल्यसुरवानुभवः उपरिष्ठाच्च स्फुटीकरिष्यते। अत्राहुस्तार्किकाः। नित्यं निरवयवमणुपरिमाणं मनः। तस्य कथं सावयवजतुदृष्टं तेन इवीभावद्वारा विषयाकारपरिणामो वक्तुं शक्यते। नहि निरवयवस्य द्वा सवृद्धी संभवतस्तस्मादुक्तस्थायिभावनिरूपण

मसंगतमिति तत्राह॥ ॥ परमाण्वेकरूपं च चित्तं न विषयाकृतिः॥ इत्यादिमतमन्येषामप्रामाण्यादुपेक्षितं॥ १९॥ आदिशब्दाद्विभुमन इति प्राभाकराणां समनंतरप्रत्यय एवोत्तरज्ञानकारणतया मन इति सौगतानां च मतं संगृहीतं संभवति। अयं भावः। करणत्वात्परश्चादिविदिंद्रियत्वाच्चक्षुरादिवन्मनसो मध्यमपरिमाणत्वमनुमीयते। न चाप्युक्तानुमाने किं विच्छिन्नमस्ति। नापि नित्येन्द्रियत्वात् कुत्रो जवद्विभुत्वानुमाने। नित्यत्वस्यासिद्धत्वात्। आकाशस्यापि नित्यत्वाभावेन तत्कार्यश्रोत्रस्य सुतरां नित्यत्वाभावात्। अत एव ज न्यस्य विभुत्वाभावा न्मध्यमपरिमाणत्वानुमानस्य श्रोत्रेन व्यभिचारः। यदिंद्रियं यद्रुणग्राहकं तदिंद्रियं तद्रुणवदिति व्याप्तेर्यथा चक्षुरादेः स्वग्राह्यगुणवद्ग्राह्यत्वं साध्यते तथा मनसोऽपि पंचभूतगुणग्राहकत्वेन तद्वत्त्वा निश्चयात् स्वग्राह्यगुणवत्पंचभूतारभ्यत्वं साध्यतां विशेषाभावात्। न च विजातीयानामनारंभकत्वं विशेषः। सुवर्णसूत्रैः पट्टसूत्रैः कर्पाससूत्रैश्च विजातीयैरेकपटारंभदर्शनात्। तत्रावयव्यनंगीकारेऽन्यत्रापि तथाऽनंगीकारसंभवादवयविनोदत्तांजलित्वप्रसंगात्। तस्मात्पंचीकृतपंचमहाभूतारब्धं सत्त्वं प्रधानं संकोशविकाशशीलं सत्त्वद्रव्यं चक्षुर्वन्मूर्तद्रव्याभिधाता योग्यं च देहपरिमाणं मनोभ्युपगंतव्यं। सित्ते स्वरवदुःखं छाज्ञानादीनां तदाश्रयत्वाभ्युपगमात्। तेषां च सर्वशरीरव्यापित्वेनोपलंभात् तदाश्रयस्य मनसोऽपि सर्वशरीरव्यापित्वात्। अणुत्वाभावे युगपत्सर्वेन्द्रियसंबंधसंभवाद्युगपन्नानाज्ञानोत्पत्तिप्रसंग इति चेन्न। एकेंद्रियेणैकदेकमेव शानं जन्यत इति नियमस्तावदावयोः समः। अन्यथा युगपत्त्राक्षुषज्ञानद्वयोत्पत्तिः किं न स्यात्। नानेन्द्रियजन्यज्ञानानां तु युगपदुत्पत्तिरिष्यते तत्रैव दीर्घांशकुलीभक्षयतः शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां युगपदनुभवात्। सपुण्यन्यथाभ्युपगमात्। तदुत्पत्तिः संयोगस्य ज्ञानमात्रकारणत्वेन तस्याभ्युपगमादसना वच्छिन्नत्वजनः संयुक्तस्य युगपदस्य शरीरपलंभस्तवापि दुर्निवारः। तस्मान्नास्मदभ्युपगते मन

भक्तिरसा०
८

मिश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धेर्विमतिः संभवति। समनंतरप्रत्ययस्त्वतिनिर्युक्तिकत्वादुपेक्षितः। विस्तरस्त्वस्मदीयवेदांतकल्पलतायामनुसंधेयः। अतः
स्वच्छस्वभावस्य सादयवस्य मनसो दर्पणादिविषयाकारग्राहकत्वं वेदांतशास्त्रे सांख्यशास्त्रे च यान्तिरूपितं तत्प्रामाणिकत्वादतिसमीचीनमे
वेत्याह॥ ॥ गृह्णातिविषयाकारं मनोविषययोगतः॥ इति वेदांतेभिः सांख्येऽपि सम्यक् रूपितं॥ २०॥ यद्यपि सांख्यानमाहंकारिकं मनो ब्रह्म
वादिनां तु मते भौतिकमिति महान् विशेषस्तथापि विषयाकारग्राहकत्वं सममितितुल्यपदुभयोपन्यासः। इवीभावपूर्वकं चित्तस्य विषयाकारभ
जनमित्यत्र भाष्यकारवचनमुदाहरति॥ ॥ मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा॥ घटादिव्याघ्रवज्रितं तन्निभं जायते ध्रुवं॥ २१॥ मूषापुरपा
कयंत्रं तद्वा इवीभूतं ताम्रं यत्र प्रतिमाद्याकारघटितोदरे मृदादिसंस्थाविशेषे सिक्ते भवति तत्तदुदरसंस्थानाकारं भवति द्रुतत्वात्। एवंगोदेषादिना
इवीभूतं चित्तं च क्षुरादिद्वारा यत्रासिक्तं भवति स्वयमपि तद्विषयाकारं भवतीति कारिकाः। यद्यप्यस्मिन्वाक्ये सामान्यत एव इवीभाव उक्तस्तथाप्य
नुभवबलाद्गोदेषादिविषये व्यवस्थाप्यते। तदभावे तु त्रिधिलीभावमात्रमित्युक्तमधस्तात्। मनोविषयाकारं विषयगतावरणनिवर्तकत्वात् आलोकव
द्विद्यनुमानमस्मिन्ने प्रमाणमाह॥ ॥ व्यंजको वा यथा लोको व्यंज्यस्याकारतामियात्॥ सर्वार्थव्यंजकत्वाद्दीर्घाकाराप्रदर्शयते॥ २२॥ व्यंजकस्य तदा
कारत्वाभावे तद्गतावरणनिवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः। भगवत्कृत्युपादानामियमुक्तिः समुक्तिका॥ तथा वार्तिककारैरप्ययमर्थो निरूपितः॥ २३॥ व्यंजको वेत्या
द्युक्तिर्वार्तिककाराणामपि युक्तिरनुमानरूपा दर्शिता। वार्तिककाराणां वाक्यांतरमुदाहरति॥ ॥ मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नमेवमेतितत्। मेयाभिस्त्वा
तंतत्त्वमेयाभत्वं प्रपद्यते॥ २४॥ मातुश्चिदचिद्रूपं तत्सत्त्वात्। वृत्तिज्ञानारब्धस्य इवीभावपूर्वकस्य मानशब्दान्यस्य परिणामविशेष
स्याभिनिष्पत्तिर्भवति। तच्च परिणामविशेषात्मकं मानं निष्पन्नं सच्चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयपर्यंतं गच्छति। शरीरावच्छिन्नमंतःकरणमत्यज्यदेवकुल्य

राम
८

तद्वस्तुमेयं कांतादिमानतः॥ मायावृत्तिरिरोधाने वृत्त्यासत्त्वोत्थया क्षणं॥ २२॥ अज्ञातज्ञापकत्वेन हि सर्वेषां मानानां मानताऽन्यथा स्मृते। रपि मानतापनेत्र
अज्ञातं च स्वप्रकाशतया भासमानं चैतन्यमेव न ज- ३। तस्य भानो प्रसक्त्या तत्रावरणकृत्याभावात्। अतः कांतादिगोचरमानानां अज्ञातज्ञापकत्वेन प्रामाण्याय
तत्तदवच्छिन्नं चैतन्यमेव विषयो वाच्यः। अन्यथा तदयोगात्। तथा च स्वात्मिक्या प्रमाणजनितः परोक्षवृत्त्याऽवरणातिरोभावे सति तद्विषयावच्छिन्नत्वेन भा
सते। वस्तुतः परमानंदरूपं विषयोपादानं चैतन्यं। अनवच्छिन्नस्वरूपा भानाच्च न सद्यो मुक्तिः स्वप्रकाशभंगोवा। ततः किमत आह॥ ॥ अतस्तदेवभावत्वं
मनसि प्रतिपद्यते॥ किंचिन्मूनां चरसतां याति जाड्यविमिश्रणात्॥ २३॥ विषयावच्छिन्नं चैतन्यमेव इवावस्थमनोवृत्त्यारूढतया भावत्वं प्राप्य सतां प्राप्नोती
ति न लौकिकरसस्यापि परमानंदरूपत्वानुपपत्तिः। अत एवानवच्छिन्नविदानंदघनस्य भगवतः स्फुरणात् भक्तिरसेऽयं तादिक्यमानंदस्य। लौकिकरसे तु वि
षयावच्छिन्नस्यैव विदानंदं शस्य स्फुरणात् तत्रानंदस्य न्यूनतैव। तस्माद्भक्तिरस एव लौकिकरसानुपेक्ष्य सेव्य इत्यर्थः॥ ॥ इति वेदांतसिद्धांते स्थायिनो रस
तोदिता॥ सांख्यराज्ञांतमाश्रित्याप्यधुना प्रतिपद्यते॥ २४॥ स्थायिनो रसतेत्यनुषंगः। एतदेवोपपादयितुं सांख्यसिद्धांतं व्युत्पादयति॥ तमोरजः सत्त्वगु
णा मोहदुःखस्रवात्मिका॥ तन्मयी प्रकृतिर्हेतुः सर्वकार्यं च तन्मया॥ २५॥ तथा हि सांख्य एवमावक्षते। सर्वभावाः स्रवदुःखमोहात्मकैकप्रकृतिकाः। स्रव
दुःखमोहात्मकेन प्रतीयमानत्वात्। येयदात्मकत्वेन प्रतीयते ते तदात्मकसामान्यप्रकृतिकाः। यथा मू- दात्मकतया प्रतीयमाना मूत्सामान्यप्रकृतिकाः घ
टशरावादयः। अनुगतकारणातिरिक्तसामान्यान्धुपगमात् न घटत्वादिना व्यभिचारः। स्रवदुःखमोहात्मकत्वेन चैते प्रतीयंते तस्मात्तदात्मकसामान्यप्रकृ- ती
तिका इत्यनुमानेन स्रवदुःखमोहात्मकप्रकृतिसिद्धिः। यत्र यत्स्रवं तत्सत्त्वं। यदुःखं तद्रजः। यो मोहो विषादः स तम इति तस्यास्त्रिगुणात्मकत्वसिद्धिः। न च
परमाणुभिर्ब्रह्मणा वा अर्थतिरता। परमाणुवादे कार्यकारणयोर्भेदपुपगमेन तेषां प्रतीद्वित्येन च तदात्मकतया कस्यापि कार्यस्य प्रतीयमाणत्वाभावा- ती

विक्रिये ताथयदाविकारोनेत्रे जलंगात्ररुहेषुहर्षः। कथंविनारोमहर्षद्रवताचेतसाविना। विनानंदाश्रुकलयाश्रुज्जेद्रत्त्याविनाशयः। भक्त्याविनाकथमा
 शयःश्रुज्जेताभक्तिश्चकथंद्रवताचेतसाविनास्थाता। द्रवत्वचित्तं कथंरोमहर्षभानंदाश्रुचविनाजायेतेत्यर्थः। अश्रुपुलकयोरभिधानंस्तंभस्वेदादीना
 मुपलक्षणं। यतोद्रवत्वाभावेचित्तंनवास्पते। अतोबुधाः पंडिताः कामक्रोधाद्यनास्पदीभूतपथिपतिततुणादिज्ञानंउपेक्षाज्ञानं संस्काराजनक
 मित्याहुः। तथान्वोक्तंन्यायवार्तिककृद्भिर्यन्नस्वरवसाधनंनदुःखसाधनंतदेवोपेक्षणीयमिति। स्वरवसाधनेरागः संस्कारहेतुः दुःखसाधनेद्वेषस्तथा
 तदुभयाभावेतुचित्तेद्रवत्वाभावान्नजायतेपटः संस्कारइत्यर्थः। एतावान्हिसर्वेषांशास्त्राणारहस्यभूतोर्थः। यद्विषयाकारतानिराकरण
 पूर्वकंचित्तस्यभगवदाकारतासंपादनं सर्वेषामपिशशास्त्राणामत्रैवव्यापारभेदेनपर्यवसानात्। नचनोदिकालद्रवत्वचित्तप्रविष्टतत्तादिष्टानिष्टविष
 यकोटिसंकीर्णताचित्तस्यस्वभावभूताशीततेवतोपस्योहतेवदहनस्य संचरिष्यतेवपवनस्य कथंनिवर्तेत। धर्मिणिसत्प्रसतिवा स्वभावोपमर्दा
 संभवादित्यतआह॥ ॥ काठिन्यंविषयेकुर्याद्रवत्वभगवत्पदे॥ उपायेःशास्त्रनिर्दिष्टैरनुक्षणमतोबुधः॥ ॥ ॥ विषयाकारताहिनचित्तस्यस्वभा
 वभूता। तस्याआगतुरुहेतुजन्यत्वात्। तथाहिस्थूलविषयाकारताहेतुरिंद्रियसंनिर्कर्षादिर्जागरणे सूक्ष्मविषयाकारताहेतुर्भूतगतवासनास्य
 ज्ञातदुभयाभावेतुसुषुप्तिवृत्तिर्विषयमेवचित्तंभवति। सुषुप्तौचित्तलयाभिधानंचनिर्विषयत्वभिप्रायकमेव। एतच्चभगवतासूत्रकारेणैवद
 र्शितोतदापीतेः संसारव्यपदेशादिति। अपीतिर्लेयः। मर्यादायामाहुः। तस्यमनसोलयात्पूर्वकाले संसारव्यपदेशः। नतुतल्लयेसतीतिस्त्रार्थः।
 तथाचसुषुप्तावपिपुनरुत्थाने संसारव्यपदेशस्यसत्त्वान्नमनोलयः। विवरणकाराणांतुयत्केयंसूक्ष्मतानामेत्यादिना मनोलयाभिधानं
 तत्परमतरवंडनाभिप्रायेण। नतुस्वमताभिप्रायेणसूत्रविरोधादितिभावः। भगवदाकारतातुचित्तस्यस्वाभाविकी। तस्यचित्तकारणीभूतस्य

स्मकारणानिर्वचनीयविविचानेकशक्तिमन्मायाधिष्ठानस्याविभोः सर्वातिर्या मिणः सर्ववानुगतत्वात्। यथाघटस्यजलादिपूर्णताकारणसाध्यआका
 शपूर्णतातुस्वतः तस्यसर्वव्यापकत्वात्। तद्वत्। तदुक्तं वार्तिककारपादेः। वियहस्तस्वभावानुराधादेवनकारकात्। वियत्संपूर्णतोत्पत्तौकुं सस्येवंदशा
 धियां। घटदुःखादिकुपत्तंधियाधर्मादितुतः। स्वतःसिद्धात्मबोधस्यव्याप्तिर्वस्तुनुरोधतइति। चित्तस्यभगवदाकारतायां स्वाभाविकत्वेनहेतुन
 पेक्षायांशास्त्रस्यकोपयोगइतिचेन्न। अन्याकारताविरोधिभगवदाकारतासंपादनइत्येहि। याहिस्वाभाविकीभगवदाकारताचित्तस्यसाविषया
 कारतासहचरितत्वात्। साधकत्वाच्च। नतद्विरोधिनीशास्त्रजन्यासासाधनोपक्रमेपरोक्षेवभक्त्यासाधनाभ्यासक्रमेण विषयाकारतो
 शनैःशनैस्तिरोदधतीसाधनपरिपाकेनापरोक्षतांतीतासतीतांसमूलघातमुपहंति। अतएवोक्तं। यद्द्वंजनाभवरणेषणयोरुभक्त्याचेतोमलानि
 विधमेजुपाकर्मजानि। तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यतआत्मतत्त्वंसाक्षाद्यथामलदृशोः सवितुः प्रकाशः॥ यथान्निनाहेममलंजहातिध्मातंपुनः स्वभज
 तेवरूपं। अनात्माचक्रमनुशयंविधूयमद्भक्तियोगेनभजेत्यथोमां। यथायथात्मापरिमृज्यतेसौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानेः। तथातथापश्य
 तिवस्तुत्समंचक्षर्यथेवाजनसंप्रयुक्तं। विषयान्ध्यायतश्चित्तंविषयेषुनुषज्जेतोमामनुस्मरतश्चित्तंमयेवप्रविलीयते। तस्मादसदाभि
 ध्यानंयथास्वप्नमनोरथो। हित्वा मयिसमाधत्स्वमनोमद्भावभावितां एतावान्योगआदिष्टोमच्छिष्यैः सनकादिभिः। सर्वतोमनआकृष्यम
 य्यधावेत्पुतेयथा। स्वचकपिलदेवनोक्तः। अनिमित्तनिमित्तेनस्वधर्मेणामलात्मना। तीव्रयामयिभक्त्याचक्षुतसंभृतयाचिरं। ज्ञानेनदृष्ट
 तत्वेन। वेराग्येणबलीयसा। तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना। प्रकृतिः पुरुषस्यहृदस्यमानात्त्वहर्निशां। तिरोभवित्रीशनकैरग्ने
 र्योनिरिवारणिः। प्रकृतिः स्वाभाविकीविषयाकारतेत्यर्थः। हंसगीतायांच। गुणोष्ठाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रभो। कथमन्योन्यसंस्था

भक्तिर०
१०

गोमुमुक्षोरतितृतीर्षोरितिसनकादिप्रभस्योत्तरं। भगवानुवाच। मनसावचसाहस्यागृह्यतेन्ये। पीदिये। अहमेव नमत्तो न्यदिति बुध्यध्वमं
जसा। नायत्स्वमसुषुप्तं गुणतो बुद्धिबुत्तयः। सांविदक्षणेजीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः। यार्हिसंस्तुतिबंधोयमात्मनो गुणयुत्ततः। मायितुये
स्थितोजह्यात्यागस्तद्रुणचेतसां। अहंकारकृतं बंधमात्मनोर्थविपर्ययः। विद्वान्निर्विद्यसंसारचिंतांतुर्ये। स्थितस्तुजेत। यावन्नानार्थधीः। पुं
होननिवर्त्ततयुक्तिभिः। जागर्त्यपि स्वपन्नरुः स्वप्ने जागरणं यथा। असत्त्वादात्मनो न्येषां। भावानांतत्कृताभिदा। गतयो हेतवश्चास्यमृषा
स्वप्नदोयथा। एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्ववस्था मन्माययामयिकृता इति निश्चिंतार्थाः। संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना
भजतमारिविलसंशयाधि। एवं जिज्ञासया पोह्य नानात्वभ्रममात्मनि। उपारमेत विरजं मनो मय्यर्थं सर्वगे इत्यादिना। अयमत्र निष्कर्षः। चि
त्ते साकारसमर्पकाये विषयास्ते भगवद्व्यतिरिक्तान भवन्ति। भगवत्पथ्यस्तत्वात्। भगवत एव सद्रूपतया घटः संनूपटः संनृत्त्यादिसदाका
रेणैव सर्वविषयाणां स्फुरणात्। सर्वैरवात्त्विदं ब्रह्मतज्जातानितेश्रुत्या भगवदेकोऽवत्वेन भगवदेकस्थितित्वेन भगवदेकलयत्वेन मृद्वटव
त्तु अभेदावबोधनात्। स्वप्नादिप्रपंचवद्वाध्यत्वाच्च। अतएव भगवदाकारस्फूर्त्यात्ते सर्वे विनिवर्त्तमानास्तद्रूपा एव भवन्ति। अधिष्ठानज्ञा
ननिवर्त्तत्वादध्यस्तानां। एवं च सति विषयादिनिष्ठः सर्वोपि प्रेमा भगवत्प्रेमापि तो भवति। तद्व्यतिरिक्ताः स्फुरणात्। एतादृशी चावस्था प्रा
र्थिता प्रकाशेन। या प्रीतिरविवेकानां विषये ह्यनपायिनी। तामनुस्मरतः सामेहदयान्मापसर्पतु इति। तस्मादेतादृशयुक्त्यनुसंधानेन सर्वाधि
ष्ठानं सन्मात्रं परिपूर्णं चिदानंदघनं भगवंतमह्यमात्मानं निश्चिन्वतः स्वात्मिकविषये धिक् जाग्रद्विषयेऽपि तुल्यत्वात् अनुसंधानेन वैराग्यं म

राम
१०

जलवत्। ततश्च घटादिसंबन्धसदृश्याकारतां प्राप्नोति। ततश्च तत्रैवेत्याभिव्यक्त्या घटाद्युपलंभ इति कारिकोक्त्यर्थः। सर्वाचेयं प्राक्रियास्मासिर्विस्तरेण प्र
तिपादिता सिद्धांतविदोः। एवमेतादृशं वाक्यमुदाहार्यमनेकशः। चित्तस्य विषयाकारग्राहकत्वोपपादनैः॥१५॥ ग्रंथगौरवभयान्नोदाद्रियतो पंचदशप्रकर
ण्यां विद्यारण्यश्री पौंदर्यमर्थो दर्शितः। तमुपसंहारव्याजेनाह॥ अतो मांसमयी योषिका चिद्व्यामनोमयी॥ मांसमय्या अभेदेपि भिद्यते च मनोमयी॥
॥१६॥ मनोमय्याकारभेदे विनैकस्मिन् भौतिके पि देहेदप्रत्ययायोगादित्यर्थः। भेदप्रतीतिमेव सर्वसिद्धामुदाहरति॥ भायस्त्विषाननांदावयातामाते
त्यनेकधा॥ जामाताश्च भुरः पुत्रः पितेत्यादिपुमानपि॥१७॥ भिद्यत इत्यनुबन्धः। एकानेकत्वे धर्म्यमुक्त्वा विनाशित्वा विनाशित्वे धर्म्यंतरमाह। बाह्यपि
रस्य नाशोपितिष्ठत्येव मनोमयः॥ अतः स्थायीति विद्वद्विरयमेव निरूपितः॥१८॥ अभिप्रेक्ष्य ब्राह्मणकालादिना व्यवधानेपि मनोमयोऽव्यवहित ए
वेत्यर्थः॥ एवं सामान्यतो भावरूपत्वमुपदर्शितं। विशेषणतु सर्वेषां लक्षणं वक्ष्यते पृथक्॥१९॥ मनोमयो विषयाकार एवाविनाशित्वा त्वाविभा
वइतिकथितं। तस्य तुरतिहासादिरूपेण भेदस्तल्लक्षणं च वक्ष्यते। नंतराह्यस्यार्थः। यस्मादुतचित्तप्रविष्टो विषयाकारो न पायी तस्मात् स्थायी भवति॥ भ
गवंतं विभुं नित्यं पूर्णं बोधसुरवात्मकं॥ यद्यगृह्णादुतचित्तं किमन्यदवशिष्यते॥२०॥ विभुमिति सर्वदेशव्यापकत्वं। नित्यमिति सर्वकालव्यापकत्वं। पूर्ण
मित्यद्वितीयतया सर्वदेतभ्रमाधिष्ठानत्वं बोधस्त्वात्मकमिति निरतिशयपुमर्थत्वं दर्शितं। एतादृशेन भगवदाकारेण मनो गतेनादिकालप्रविष्टा सं
ख्यविषयाकाराणां कवलकुरणान्त्रात्रस्फूर्त्यकृतकृत्यो भवतीत्यर्थः। इवीभावस्य प्रयोजनं पूर्वेक्तमेव स्मारयति तत्र प्रयत्नं दाढ्यार्थं॥ कठिनाशि
थिलावाधीर्न गृह्णाति न वास्यते। उपेक्षाज्ञानमित्यादुस्तदुधः प्रस्तरादिषु॥२१॥ कठिनाधीर्न गृह्णात्येव। शिथिला तु गृह्णात्यपि न वास्यते। इवीभावाभावा
दिति पूर्वमेवोक्तं। इवत्वाभावः कठिन्या ईषद्वत्वं शेषेऽप्येत्य। तच्च इवावस्था कार्यभूतसात्त्विकभावाभावादवसंयंतेव। स्वभः स्वरोधरो मां चः स्वरभंगोऽथवेप
थुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृता इत्यभिहिताः। अतएव भगवद्विषयकाठिन्यानिद्यते। तदश्मसारं रुदयं बतदयमृष्यमाणे हरिनामधेयेः। न

भक्तिरसा०
१२

रत्नना। गृहापत्यासपशुभिः का प्रीतिः साधिते श्रवलेः। एवं लोकं परं विद्यान् अरं कर्म निर्मितं सतुत्पाति शयध्वंसं यथामंडलवर्तिनामिति। की
दृशभागवतधर्मांनुष्ठातुं न वैराग्यपूर्विका भगवति भक्तिरुदेतीत्याकांक्षा यामुक्ता। यद्यनीशे धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चला मयि सर्वा
निकर्माणि निरपेक्षः समाचरे। अजलुर्मलकाः शृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः। गायन्नुत्तरजन्मकर्मचाभिनयन्मुहुः। मदर्थे धर्मकामार्थ
नाचरन्मदपाश्रयः। लभते निश्चला भक्तिं मय्युज्ज्वलनातनै। तथा। भक्तियोगः पुरेवाक्तः प्रीयमाणा यतेऽनघ। पुनश्च कथं विध्यामिम
इहोकारणं परं। अजलुर्मलकायां मेशश्च मनुकीर्तनं। परिनिष्ठां च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम। आदरः परिचर्यायां सर्वांगैराभिवं
दनं। मज्जन्तु पूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः। मदर्थे संगच्छेत्तन्वचनसामुपकरणं। मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जितं। मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोग
स्य च सुखस्य च। इष्टं दत्तं दुःखं जप्तं मदर्थं यद्वृत्तं तपः। एवं धर्मं नुष्णाणामुज्ज्वलमानि वेदिनां। मयि संजायते भक्तिः कोन्योऽस्यार्थो विशिष्यते। तथा न्यत्र
तस्मादुक्तं प्रपद्येताजिरासुः श्रेय आत्मनः। शाब्दे परं च निष्ठा तं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं। तत्र भागवतान्धर्मानुशिष्टे दुर्वा सदेवतः। अमाययानुब
ध्याय मार्जवं ब्रह्मचर्यं महिंसां च समत्वं द्वंद्वसंश्रयोः। सर्वत्रात्मे श्रान्तीक्षां कैवल्यमनिकेततां। विविक्तवीर्यसमं संतोषं येन केनचित्। अजलुर्भा
वतेशास्त्रेऽनिदामन्यत्रयापि हि। मनोवाक्काय इन्द्रियसंशमदमावपि। श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरुत्तमकर्मणः। जन्म कर्म गुणानां च तदर्थः। शि
ववेष्टितां इष्टं दत्तं तपो जप्तं च तेषां सनः प्रियं। दारान्कृतान् गृहान्याणान्यत्परस्मै निवेदनं। एवं कृष्णसनाथेषु मनुष्येषु च सोहृदं परिचर्यां च
भयत्र महत्कृत्येषु साधुषु। परस्परानुक्तं न पावनं भगवद्भक्तः। मिथोरतिमिथस्तुष्टिर्निर्वृतिर्मिथ आत्मनः। इति भागवतान्धर्मानुशिष्टं नम
त्प्रातदुत्थया। नारायणपरोमायामंजस्तारतिदुस्तारमिति। तस्मादेवं विधायः शास्त्रीवरुपाय मनः शुद्धिं संपादयेदित्यर्थः। शास्त्रीयानेवोपायान्

राम
१२

हृदुपजायते वशीकाराख्यं। एतच्च सूत्रितं भगवता पतंजलिना। दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति। चतुर्विधं
हिवैराग्यं साध्यसाधनभावापन्नमागमसिद्धं। तत्र महता प्रयासेनापि चित्तदोषानवश्या निराकरिष्यामीत्यध्यवसायारव्यं प्रथमं यत्त
मानसं संश्लेषं वैराग्यं। ततो निरंतरमुपायानुष्ठाने क्रियमाणे एतावंतो दोषा इदानीं क्षीणा एतावंतश्चावशिष्टा इति चिकित्सकवत्प्रतिक्षण
प्रवधानं द्वितीयं व्यतिरेकसंज्ञा वैराग्यं। एवं प्रतिक्षणं भूमिकाद्वयाभ्यासं कुर्वतः सर्वतोभावेन बहिरिन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिरंतःकरणगतवा
सनायां सत्यामपि सात्त्विकीयमेकैन्द्रियसंज्ञा वैराग्यं। एवं भूमिकात्रिनयाभ्यासादृष्टेषु वनितादिषु आनुश्रविः केषु स्वर्गादिष्विन्द्रियैर्ग
त्युपायेषु पि दोषदर्शनपरिपाकजन्यः। स्पृहात्मिकाया चित्तवृत्तिः सावशीकारसंज्ञा वैराग्यं। तदपि द्विविधं। अपरं परं च। द्वितीयं
सूत्रितं पतंजलिना तत्परं पुरुषरव्यातेर्गुणवैतल्यमिति। पुरुषरव्यातेरात्मरूपाद नंतरं यदुपेयुषां विषयेषु वैतल्यं वैराग्यं तत्परं श्रेष्ठं। फल
रूपत्वात्। ततः पूर्वं च परं साधनरूपत्वात् इत्यर्थः। तस्य च लिंगं। इतरफलनिरपेक्षत्वेन मोक्षरूपहयाकुलं। यथा। मुक्तुं कुंदस्य। न कामयेन्यंतवपा
दसवनादौ किंचन प्रार्थयत्तमाहुरविभो॥ आराध्यकत्वाद्यपवर्गदं हरेरुपीत आर्यो वरमात्मबंधनं। तस्माद्विस्मयाशिष्यैः सर्वशो रजस्तम
स। त्वं गुणानुबंधनाः निरंजनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ह्यस्मिमात्रं पुरुषं ब्रजाम्यहं। चिरमिह ब्रजिना तं स्तुभमानो नुतापेरवितुष्य षडभिजालब्ध
शांतिः कथां धित्वा। शरणं हसमुपेतत्त्वत्पदाजं परात्मनः भयमृतमशोकं पाहि मा पन्नमीदृति। एतादृशदृश्यां च भगवत्प्रमानपराकांक्षा
मारोहतीति तदर्थं तं प्रति भगवतोक्तं। क्षात्रधर्मसिद्धिं तो जेतून्पवधीर्भगयादिभिः। समाहितस्तत्तपस्तजह्यधर्मदपाश्रयः। जन्मन्यनंतरे
राजं सर्वभूतसु हृत्तमः। भूत्वा हि जवरत्नं वै मामंतं ब्रह्मयास्यसीति। अपरं वैराग्यं सूत्रितं। तेन च नये मपराकांक्षेति तदानीमेव कृता

यानिरुद्धायनमः संकर्षणाय च। इति मूर्त्यभिधानेन मंत्रमूर्तिमूर्तिकं। यजेत यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान्। इमं स्वनिगमं ब्रह्मन् वेत्यमदनुष्ठितं। अ
 दान्नेऽज्ञानमेवैवं स्वस्मिन् भावेन केशवः॥ महत्सेवा च द्विविधा। भगवद्भक्तसेवा साक्षाद्भगवत्सेवा च। तत्राद्यायथा। महत्सेवा द्वारमाहुर्विमुक्ते
 स्तमो द्वारयोषितां संगिसंगं। महंतस्ते समन्विताः प्रशंता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये। ये वामयीरोक्तसो हृत्प्राजनेषु देहभरभार्तिकेषु। गृहेषु जा
 यात्मजरातिमत्कनप्रीतियुक्तायावदर्थश्चलोके। तथा। प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः। स एव साधुषुकृतो मोक्षद्वारमपावृतं। तितिक्षवः का
 रुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाः। अजातशत्रवः शंताः साधवः साधुभूषणाः। मय्यनयेन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति यदृढां। मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबा
 धवाः। मदाश्रयाः कथामृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च। तपन्ति विविधास्तापानैतान् मज्जन्ते चेतसाः। त एते साधवः साध्विसर्वसंगविवर्जिताः। संगस्तेष्वथ
 ते प्रार्थ्यः संगदो यदहरहिते। तथा। यत्पादसंश्रयाः सूतमुनयः प्रशमायनाः। सद्यः पुनर्कपस्पृष्टाः स्वधुन्यापोनुसेवया। तुल्यपामलवेनापि न
 स्वर्गेन। पुनर्भवं। भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुता शिषः। दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः। तत्रापि दुर्लभं मुन्येवेकतत्रियदर्शनं।
 अत आत्यंतिकं संमृष्टमोभवतो न घाः। संसारोऽस्मिन् क्षणार्थेऽपि सत्संगः श्रेयधिर्गुणोत्तमानो रोधयति मां योगो न सारं रम्यं धर्म एव च। न स्वाध्यायस्त
 पस्यागो नेष्टा पूतं न दक्षिणा। ब्रतानियद्वाभ्युदयं सितीर्थानि नियमायमाः। यथावत्संघे सत्संगः सर्वसंगपहो हि मां। सत्संगेन हि देते याया तु धानाः
 खगामृगाः। गंधर्वाश्चरसो नागाः सिद्धाश्चरणगुह्यकाः। विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रिया लजाः। रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिन् स्मिन् युगे युगे।
 ब्रह्मो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्टकायाधवादयः। साक्षाद्भगवत्सेवा यथा। रूपावली बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः। स्कन्धो हनुमान् शूरो गजो गधो वपि
 स्तथः। व्याधः कुब्जा ब्रजगोप्यो यज्ञपत्यस्तथापरे। तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः। अत्र तत्तत्तत्पक्षो सत्संगान्माप्नुपागताः। केवलेन
 हि भावेन गोप्यो गावो न गामृगाः। येन्ये मूढा धियो नागा सिद्धा मानी युरजस्ता। यन्मयोगेन सारं रम्येन दानं ब्रतं तपो ध्वरेः। आख्या स्वाध्याय सन्यासे

प्राप्तुयाद्यत्नवानपि। मत्कामारमणं जायते स्वरूपविदेबलाः। ब्रह्ममां परमं प्राप्नुः संगं कृतसहस्रशः। तस्मात्तु मुद्वोक्तं न्यचोदनां प्रतिचोदनां प्रवृत्तिं च निवृ
 त्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव वा। मा मे कमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां। पाहिसर्वोत्पन्ना भावेन मया स्याद्युक्तो भयः। तदयमत्र निष्कर्षः। भगवत्संगं वा भगवत्संगिसं
 गं वा यथा योग्यमंत्रेण भगवति भक्तिरुदेति। एतावत्तत्तद्विशेषः। साक्षाद्भगवत्संगिनां कृतार्थत्वात्। नान्यसंगापेक्षा भगवत्संगिसंगिनां तु विद्यते एष फलत
 या भगवत्संगापेक्षेति व्याख्यानाद्विविधामहत्सेवा। तद्व्यापात्रता तत्तत्तेषां महतां दया स्वविषया स्वकीयेः स्तरीयतादिगुणैर्भवाति। ते च गुणा भग
 वतोक्ताः। कृपालुरकृतो हस्ति तिष्ठः सर्वदेहिनां। सत्यसारो न वद्यात्मा समः सर्वोपकारकः। कामे रूढतधीर्दोतो मृदुः शुचिरकिंचनः। अनीहो मितमु
 कुशंतः। स्तिरो मखरणो मुनिः। अग्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्रुणः। अमानीमानदः कल्पो मेघः कारुणिकः कविः। तथा। मद्भिरंगु रुरांतमु
 पासीतमदात्मकं। अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः असत्तरो र्थजिज्ञासुरनस्युरमोघवाक्। जाया पत्यगृहस्तेन स्वजन इविणादिषु। उ
 दासीनः समं पश्यं सर्वेष्वर्थमिवात्मनः। इत्यादिना। उदाहरणं प्रह्लादः। यथा। तस्य देसपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः। प्रह्लादो भूमांस्तेषां गुणैर्महदु
 पास्तकः। अक्षय्यः शीलसंपन्नः सत्यसंधो जितेन्द्रियः। आसवत्सवं भूतानामेकः प्रियस्तुतमः। दासवत्सनेता योऽग्निः पितृवदतिवत्सलः। भ्रातृव
 द्दशोऽस्ति गुरुष्वीश्वरभावनः। विद्यार्थरूपजन्मा दुषो मानस्तं भविवर्जितः। नो हि र्गवितो यस्नेषु निस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेषु वस्तुदृक्। दाते
 तीयभूमिरुत्सापि द्विविधा। स्वप्रयत्नानपेक्षा। तत्सापेक्षा च। तत्राद्यायथा। तत्तद्माने कायाभाशितिके विलोचने। प्रसादस्तु सुखीक्ष्य प्रणे मुनी
 तको तु काः। सत्त्वान्नपजातिरिहो भगवान्धर्मवत्सलः। धर्मज्ञानरीलसंपन्नान्प्रीतान्प्रीतुवान्वह। श्रीकृष्ण उवाच। धूयं बर्हिषदः पुत्रा विदितं वा श्रिकीर्षितं
 अनुग्रहाय भद्रं वो एव मे दर्शनं कृतं। यः परं हंसः साक्षाद्भगवत्संगं जीवसं। शितात्। भगवंतं वा सुदेवंप्रपन्नः स प्रियो हि मा स्वधर्मी निष्ठः शतजन्मभिः पु

भाहिरस्ता १४

सुक्तः

मानुविचिंत्यतामेतिततः परं हि मां। अव्याकृतं भागवतो यथैवैवंपदं यथा हं विबुधाः कलात्पये। अथ भागवताय प्रियाः सुभगवान् यथा नमः।
गवता नान्वप्रेयानन्योस्तिकर्हि चित्। इदं विविक्तं जस्य पवित्रं मंगलं परं। निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां यद्ददामिवः। इत्यनुकोशहृदयो भगवत्
नाहतान् शिवः। ब्रह्मांजलीनराजपुत्रानारायणपरो वचः। इत्यादौ रुद्रप्रचेतः संवादे। यथावा। ते मय्यपेताखिलवापके इत्यत्र। स्वप्रयत्नापेक्ष
यथा। भूव नारदसंवादे भूवः। सोयं शमो भगवता सुरवदुःखहतात्मनां। दर्शितः कृपया पुसां दुर्दशे स्मर्द्धि धेस्तुयः। अथापि मेः विनीतस्य क्षत्रं
घोरमुपेयुषः। स्मरुच्या दुर्वचो बोधेन भिन्ने श्रयते हृदि। पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधुवत्प्रभोः। ब्रूयस्मात्पितृभिर्ब्रह्मज्ञानेन चान्ये रणाधिष्ठि
तं। नूनं भवान् भगवतो योगजः परमेश्विनः। विनुदन्नटते वीणां हिताय जगतो र्कवत्। इत्थदा हतमा कर्ण्य भगवान्नारदस्तदा। प्रीतः प्रत्याह तं वा
लं सदा वपमनु कं पया। नारद उवाच। जनन्याभिहितः पंथा सवै निश्रेयसस्य ते। भगवान् वा सुदेवस्तं भजत प्रवणात्मना। धर्मार्थकाममोक्षारण्यं
यश्छेद्ये यथात्मनः। एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनं। तत्तालगच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटशुचि। पुण्यं मधुयेन यत्र सान्निध्यं नित्यदा ह
रे रित्यादौ। श्रद्धा यतेषां धर्मेषु। पूर्वोक्तशिष्यगुणसंपन्नस्य महत्तमानुसेवमानस्य। एतादृशधर्माभिधानादहमपि कृतार्थो भवेयमिति रु
चि विशेषरूपा श्रद्धा तज्जमे भुजवति। ततश्चायमनुतिष्ठति। तदुक्तं। श्रुश्रूषोः श्रद्धा नस्य वा सुदेव कथासुविः। स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिवे
वणात्। यदनुधासिना। कर्मग्रंथि निबन्धनं। छिंदंतिको विदस्तस्य को न कुर्यात् कथारुचिं। ज्ञानं यदा प्राप्तिनिवृत्तगुणोर्मि चक्रमात्मप्रसाद उच्यते
यत्र गुणेषु संगः। केवल्यसंमतपथस्त्वधभाक्षयोगः। को निर्वृत्तो हारिकथा स्मरति न कुर्यात्। इत्यादि हरिकथा पदमन्येषां भागवतधर्माणामुप
लक्षणा। यथा ह ब्रह्मा। तदस्तु मे नाथ स भूरि भागो भवेन्नवान्यत्र तु वातिरश्वां। येनाहमेकोपि भवज्जनानां भूत्वानिषेवेतव पादपद्ममित्यत्र

लेख ३

राम १४

प्रातिपत्तजनसौकर्याय भूमिकाभेदेन वक्तुं प्रविजानीते। उपायाः प्रथमस्कंधेनारदेनोपवर्णिताः। संक्षेपात्तानं वक्ष्ये भूमिभेदे विभागतः। ॥ ३॥ अस्याप्युक्तानेवा
हः प्रथमं महातां सेवातद्व्यापात्रता ततः। श्रद्धा यतेषां धर्मेषु ततो हरिगुणश्रुतिः। ॥ ३४॥ ततो रसं कुरोत्यतिः स्वरूपाधिगतिस्ततः। प्रेमवृद्धिः परानंदो
स्याथ स्फुरणं ततः। ॥ ३५॥ भगवज्जर्मनिष्ठातः स्वस्तिस्तद्गुणशालिता। प्रेम्णोपपरमाकांक्षदित्ता भक्तिभूमिका। ॥ ३६॥ यथाव्यास नारदसंवादेना
रदः। अहं पुरातीत भवे भवं मुने दास्यात्तु कस्याश्च न वेदेवादिनां। निरूपितो बालक एव योगिनां श्रुश्रूषाणे प्रावृषिनिर्विविक्ततां। ते मय्यपेता
खिलवापकेऽर्भके दत्तेऽधुतकीऽनके तुवर्तिनि। चक्रः कृपां यदापि तुल्यदर्शनाः श्रुश्रूषमाणे मुनयो ल्पभाषिणि। उच्छिष्टलेपाननुमोदितो हि
जोः सकृत्स्मभुंजेत सारस्तकिल्बिषः। एव प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तज्जर्म एवात्मरुचिर्वायायत। तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाश्रु
णवं मनोहराः। ताः श्रुत्वा मेव पदं विश्रुण्वतः प्रियश्रवस्यंगममाभवदुचिः। तस्मिंस्तदालक्ष्यरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्वलितामतिर्ममा ययाहमेतत्स
दसत्त्वमायया पश्येमयि ब्रह्मणि कल्पितं परे। इयं शारत्मा कृषिका वृत्तहरे विश्रुण्वतो मेनु सवयशो मलं। संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृ
त्तात्मरजस्तमोपहा। तस्यैव मेतुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतेन सः। श्रद्धा नस्य बालस्य दांतस्थानुचरस्य च। ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतो दितं। अन्व
वोचं नृगमिष्यंतः कृपया दीनवत्सलाः। येनेवाहं भगवतो वा सुदेवस्य वेधस्तः। मायानुभावमविद्येन गच्छेति तत्पदं। एतत्संस्तुतिं ब्रह्मस्तापत्रय
चिकित्सितं। यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितं। आमयो येन भूतानां जायते यश्च स्तुजत। तदेव ह्यामय इयं न पुनोति चिकित्सितं। एवं नृणां
क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः। त एवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे। यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणं। ज्ञानं च तदधीनं हि भक्तियोग
समान्वितं। कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षया सकृत्। गृणांति गुणनामानि कृष्णानुस्मरति च। ॐ नमो भगवते तुभ्यं वा सुदेवस्य धीमहि। प्रद्युम्न

बुधामनोरथानां प्रवदन्ति वार्तयाः। हित्वा त्याग्यस्स रचितगृहापत्यस्तु हृदयः। तमो विशं स्य निष्ठं तो वास्तु देवपराङ्मुखः। न भजति कुमनीः विष्णोः स इ
 न्पां हरि रधनात्मधनप्रियोरसजः। श्रुतधनकुलकर्मणां मेदैर्ये विदधाते पापम किंच नेषु सत्क। एवमन्यदप्यहनीयं। तस्माद्भगवत्कर्मश्रद्धा भवति
 तृतीयाभूमिका। ततो हरिगुणश्रुतिः। यथा। इत्थं परस्यानिजधर्मो रिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनु रूपविउबनानि। कर्माणि कर्मकषणानियदूतमस्य
 श्रुत्यादमुष्य पदयोरनुरक्तिमिच्छन्। मत्स्यस्तयानुसवमे धितयामुकुंदश्रीमत्कथाश्रवणवर्णनचितयेति। तज्जमदुस्त्यजकृतांतजवापवर्गंग्रामाद
 नक्षितिभुजोपिययुर्यर्थः। संसारसिंधुमातिदुस्तरमुत्तितीर्थो नान्यः। स्रवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य। लीलाकथारसानेव वणमंतरेण पुंसो भवेद्विधिवदु
 खदवादि तस्य। निवृत्ततर्पणगीयमानाद्भुवोषधाकुत्र मनोभिरामात्। कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विनापशुघ्रातहरिगुणश्रुतिरिति
 कृत्वा शः भागवतधर्मोपलक्षणं। तथा। को नुराजो जिह्रियवान्मुकुंदचरणं बुजं। न भजेत्सर्वलोमृत्कृपास्यममरोत्तमे। तच्च भजनं विवृतं। श्रवणं कीर्त
 नं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं। अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यं मात्मनिवेदनं। इति पुंसां पिता विष्णो भक्तिश्चेन्नवलक्षणा। क्रियते भगवत्पदात्तन्मन्येधीतमुत्तमं।
 तदेव सांक्षिप्तं। तस्माद्भारतसर्वात्मा भगवान्हरिश्चरः। श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेत्तथाभयं। कमेणो दाहरणानि। संकीर्त्यमानो भगवाननंतः श्रु
 तानुभावो व्यसनां हि पुंसां। प्रविश्य विज्ञे विधुनो लशेषं मथा तमोर्को भ्रमिवातिवातः। मृषागिरस्ताद्यसती रस्तकथानकथ्यते यद्भगवानधोक्षजः। तदेव सत्यं
 तदु हेवमंगलं तदेव पुण्यं भगवदुपायं। तदेव रम्यं सचिरं वनं वंदनं तदेव शान्धनमनसोमहोत्सवं। तदेव श्रेयोकारणं वशोषणं नृणां यदुत्तमं लोकयशो नृगीयते। ने
 यद्वचश्चित्रपदं हर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हि चित्। तद्वायसं तीर्थं मुशंतिमानसानयत्र हंसानिरमं लक्षिकक्षयाः। तद्वांक्षतीर्थं न तु हंससेवितं य
 त्राच्युतस्तत्र हि साधवो मलाः। तद्वांस्त्रिजनेन ताघविष्णो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवध्वत्यपि। नामान्यनंतस्य यशो किं तानियवृत्तं पवति गायंति गृण
 तिसाधवः। यशः। श्रिया मेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपः श्रुतादिषु। अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोर्युगानुवादश्रवणादिभिर्हरेः। अविस्मृतिः कृ

रूपदारविंदयोः क्षिणो लभद्राणि शमंतनोति च। सत्तस्य शुद्धिं परमां च भक्तिं ज्ञानं च विज्ञानं विरागयुतं। स्मरतः पादकमलमात्मानमपि पृच्छति। किं त्वर्थकामान्
 भजते नोत्पत्तीष्टा जगद्गुरुः। दृष्टं तवांघ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदिविचिंत्य मगाधबोधैः। संसाररूपपतितोत्तरणावलंबं बंध्याय श्वराम्यनुगृहा
 णयथा स्मृतिः स्यात्। तं नः समादिशोपायं येन ते वरणाजयोः। स्मृतिर्यथान विरमेदपि संसरतामिह। तस्माद्भगवत्पदादमन्यमानस्तदाभयदेन्याधिमूलं।
 हित्वा गृहं ससृति चक्रवालं नृसिंहपादं भजता कुतोभयं। अहो अमीषां किमकारिबोभनं प्रसन्न एषां सिद्धुतस्वयं हरिः। येर्जं मलब्धं नृभारताजिरे मुकुंद
 सेवोपयिकं स्पृहाहि नः। याः संपर्य चरन्नेम्या पादसंवाहनादिभिः। जगद्गुरुं भर्तुं बुध्यातासां किं वपर्येततपः। वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मरवः।
 त्रयाणामीक्षिते नैव विधिना मांसमर्चयेत्। एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकताविकेः। अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मनो विंदत्यभीक्षितां। यत्पादयोरवशार्थीः
 सालिलं प्रदाय दूवं कुरे रपि विधाय सती सपय्यां। अयुत्तमांगतिमसो भजते त्रिलोकं। दाध्वान विष्णुवसनोः कथमातिमुच्छेत्। अहो प्रणामाय स मुद्यमः
 कृतः प्रपन्नभक्तार्थविधो समाहितः। यल्लो कपाले स्त्वदनुग्रहो मरे रलब्धपूर्वोपसदेः। सुरैः पितः। तत्तेनुकं पां प्रसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मरुतं विपाकं ह
 रागवपुर्भिर्विदधन्मस्ते जीवतयो मुक्तिपदे सदा यभाक्। ममाद्यामंगलं न हं फलवांश्चेव मे भवः। यन्त्रमस्ये भगवतो योगिध्येयां प्रपंकजं पतितः स
 लितो वार्तः क्षुत्वा वा विवशो गुणं न। हरये नम इत्थं चैर्मुच्यते घोरकिल्बिषात्। न ताः स्मृतेनाथपदारविंदं बुद्धीद्वयप्राणमनोवचोभिः। यच्चिंत्यते तर्हदि
 भावयुक्तेर्मुमुक्षुभिः कर्ममयारूपा शत। गीतासु। मन्मना भवमङ्गो मद्याजीमानमस्कुरु। मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे। यन्नामश्रुतिमा
 नेण पुमान्भवति निर्मलः। तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते। किंचित्रमच्युततवैतल्लेखबंधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्। योरोच्यते सह
 मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः। कायेन वाचा मनसेन्द्रिये बन्धिष्यात्सनावानुसृतस्वभावात्। करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणा
 येति समर्पयेत्तत्। अहो भाग्यमहो भाग्यं नरगोपब्रजोक्तं। यन्मित्रं परमानंदपूर्णं ब्रह्मसनातनं। इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदेवतेन

मायाश्रितानां नरदारके नैषाधर्विजदुःकृतपुण्यपुंजाः। मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मानिवोदितात्मा विविकीर्षितो मे। तदात्मतत्त्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मनः स्यात्
यच्च कल्पते वै। धर्मार्थकामदित्यो मिहितस्त्रियगोईष्टात्रयीनयदप्रौविधिवाचनार्त्ता। मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मा र्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः। दे
वर्षभूता सनृणां पितृणां न किं करो नो यमृणी वराजं न। सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्त्तौ। तस्मादेव रूपेण यथाशक्ति भागवतधर्मानुष्ठा
नं भवति चतुर्धर्मिका। एतच्चतुष्टयं साधनमेव। ततो रत्नं कुरोत्यन्तिः। रतिर्नाम भक्तिरसंस्थापिभावो द्रुतचित्तप्रविष्टभगवदाकारतारूपः संस्कारवि
शेष इति वक्ष्यते। स एवांकुरो भागवतधर्मानुष्ठानात्मबीजस्य। तदुक्तं। सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदे भवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः। तज्जोषणादाश्वपवर्गव
र्त्तनिश्रद्धारतिर्भाक्तिरनुक्रमिष्यति। श्रद्धाभाक्तिरसाधुभावः। ततो रतिरस्थायीभावः। ततः स एव भक्तिरसतां प्राप्नोतु क्रमेण भाविष्यतीत्यर्थः। एवं मनः कर्मवश
प्रयुक्ते अविद्यायात्मन्युपधीयमाने। प्रीतिर्नयावन्मायि वा सुदेवेन मुच्यते देहयोगेन तावत्। भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेन्न सत्यतत्त्वं व्युत्ससमागमः। सत्य
गमो यर्हिते देवसंज्ञतो परावरे शैल्यिजायते मतिः। त्वयि मेऽनन्यविषयामतिर्मधुपते। सकृत् रतिमुद्बुद्धतादुद्गंगेवौघमुदन्वति। कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र का
पीश्वरे कृया। मंगलान् चरितैर्दानैरेतिर्नः कुरु ईश्वरे। इयं पंचमी भूमिकभक्तेः स्वरूपं। एतस्या एव परिपाकविशेषादप्याऽष्टात्मकाः कलभृताः। स्वरूपाधिग
तिस्ततः। प्रत्यगात्मस्वरूपस्य स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मदेहद्वयातिरिक्तत्वेन साक्षात्कारः षष्ठीभूमिका। अन्यथा देहं द्रिषादिविषेपेण जाताया अपि तद्वत्तेरनिर्वाहानां तदु
क्तं। ज्ञानं निःश्रेयसाधायि पुरुषस्यार्थदर्शने। यदा दुर्वर्णयेत ते हृदयग्रंथिभेदं। अनादि रात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः। प्रत्यग्धामास्वयं योतिर्विश्वं येन स
मन्विता स एव प्रकृतिं सूक्ष्मा देवी गुणमयी विभुः। यदुक्तं येषां गतामभ्य पद्यतलीलया। गुणैर्विचित्राः सृजन्ती स्वरूपाः प्रकृतिं प्रजाः। विलोक्य मुमुक्षुस्यः स इ
दं ज्ञानं गृह्यता। एवं पराभिधानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान्। कर्मस्माक्यमाणेषु गुणेषु रात्मनि मन्यते। तदस्य संसृतिर्बन्धुः पारतंत्र्यं वतकृतां भवत्यकर्तुरीशस्य सा
क्षिणो निर्वृतात्मनः। तथा। आत्मानि त्यो व्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः। अविक्रियः स्वदृग्धेतुर्व्यापको संन्य नावृतः। एतद्दीदृशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणेः परे। अ
हं मे त्वसंज्ञा वंदे हा दो मो हं जं जेता। एवं वशुद्धत्वं पदलक्ष्यं वगते तत्पदलक्ष्येण सहा भेदज्ञानं भवति। तदुक्तं। कृष्णमेवमवहितमात्मानमखिलात्मनां जग

पादसेवनां। एवमन्यदप्युक्तं। इयं च श्रद्धासाधनपरिपाकेन वर्धमानै हि कामुष्मिक सर्वविषया रुचिमुपजनयंती बुभुक्षेव भक्षमात्रे कशरणं भगवद्धर्मा
चरणे कजीवनं पुरुषमापादयति। यथा परीक्षितः नैषाति दुःसहाक्षुन्मात्यक्तो दमपि बाधते। पितृत्वं नमुरवां भोजयुतं हरिकथामृतमित्यादि। यथा वाशो न
कादीनां। आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नसं चयन्नसो। तस्य ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्चो कवार्त्तया। विलेबतोरुक्तमविक्रमान् येन शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य। जि
ह्वासती दादुरि कं वस्तु तन चोपगायत्कुरु गाय गाथाः। भारः परंपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं न न मे मुकुंदं। शावो करो नो कुरुतः सपर्याहरेत् सत्कांचन
कंकणोवा। बर्हायिते तेन यनेन राणां लिङ्गानि विष्कोर्न निरीक्षतो ये। पादो नृणां तोडुमजन्मभाजो क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरे यो। जीवं न शवो भागवतां धिरे
पुंन ज्ञातुमर्हो भिलभेत यस्तु। श्रीविष्णु पद्यामनुजस्तुलस्याः श्वसं न शवो यस्तु न वेदगंधं। तदश्मसारं हृदयं बते दयं द्रुमाणे हरिनामधेये। न विक्रिये
ताय यदा विकारो नेत्रे जलगात्ररुहं हर्ष इत्यादि। श्रद्धाविहीनास्तु के विद्विषयभोगपराः। केचित्पांडित्यादिगर्वेण भगवद्धर्मानि दापराः संतो निरयेपि निंद
नीया एव भवन्ति। तत्र प्रथमे यथा। यन्न जं त्यघमिदो रचनानुवादा कृष्णं तियेन्यविषयाः कुकृत्यामतिश्रीः। यास्तु श्रुता हतभगे नृभिरात्तसारास्तास्ता नक्षि
पंत्य शरणेषु तमः स्मृता। तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसं स्मृता। नरवादांति न मे हंति किं ग्रामपशवो परे। श्वकिदुराहो ह्यरवरेः संस्तुतः पुरुषः पशुः। न
यत्कर्णपथोपेतो जातुनाम गदायजः इत्यादि भगवद्धर्मानि दापराः। मुरवबाहूपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमेः सह। चत्वारोजिह्वरे धर्मा गुणोर्विप्रादयः पृथग्वा
मवाद्दशां रजसाघोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः। दांभिका मानिनः पापाविह। सत्यव्युत्प्रिया न वदंति तेन्योन्यमुपासितस्त्रिया गृहपुमेथुन्यपरे
पुत्रादिषः। यजेत्स सृष्टान विधानदक्षिणं वृत्ते परं प्रातिपशून तद्दिदः। श्रिया विभूत्याभिजनेन विद्यायात्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा। जातस्म
थेनांधधियः सहैश्वरासतो यमन्यंति हरिप्रियान् रवलाः। सर्वेषु शश्वत्तनुभुत्स्ववस्थितं यथारवमात्मानमभीष्टमीश्वरं। वेदोपगीतं च न शृण्वत

मेमहाभागो भगवन्मस्तमानसः उवाच सुखिरं कालं मे त्रेययुधिषी पतिः । अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः । अ वाप परमां काष्ठां मनसश्चापि संयमो य
 त्रैराग्युतगोविंदमाधवानंतकेशवाकृष्णविष्णो हृषीकेशोत्साहराजासकेवलं ता न्युज्जगाद मे त्रेययुकिं चित्तं प्रांतरेषां । एतत्पदं दृष्टं च विना नान्यदचिं
 तयत् । समित्युष्य कुरादानं च के देवक्रियाकृते । नान्यानि च के कर्माणि निःसंगो योगतापसः । पृथिवीपतिर्भरतः । श्रीभागवते वा । अबरीवामहाभागः स
 तद्दीपवतीमही । अयं यां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चतुर्लभुवि । मेनेति दुर्लभं पुंसां सर्वतः स्वप्नसंस्तुतां विद्वान् विभवनिर्वाणं तमो विशतियत्पुमान् । वासु
 देवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु । प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत्कृतं । सवे मनः कुरुपदारविंदयोर्वचोसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने । करो हरे मंदिरमार्ज
 नादिषु श्रुतिं चकारा न्युतसत्कथोदये । मुकुंदलिंगालयदर्शने दृशेत्तद्भक्तगात्रस्पर्शेनेगसंगमं । घ्राणं च तत्पादसरोजसोरभे श्रीमत्तुलस्यात्सनां
 तदर्विते । पादोदरेः क्षेत्रपदोपसर्पणे शिरोहृषीकेशपदाभिवंदने । कामं च दास्ये न तु कामकाम्ययापथोत्तमश्चो कजनाश्रयारतिः । एवं सदा कर्मकलापमात्म
 नः परे धियज्ञे भगवत्पथोक्षजे । सर्वात्मभावं विदधन्मही निमां तानिष्ठविप्राभिः । शशसहस्रं यथा वा । तं मोपयातं प्रातिपंतु विप्रागंगावदेवी धृताचित्तम
 शे । द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशत्तलं गायता विष्णुगाथाः । पुनश्च भूयाद्भगवत्पतंते रतिप्रसंगश्च तदाश्रयेषु । महत्कथां यामुपयामि सुहि
 मे न्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः । इति स्मराजा व्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुरोषु धीरः । उदञ्जुरवोदक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतेन्यस्तभार
 राजा परीक्षिता । एवं च तस्मिन् नरदेवदेव प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः । प्रशस्य भूमौ व्याकिरन् अस्तुनेर्मुहामुद्गुडुभयश्च नदुः । यथा वा । वयं तिह महायोगिन्
 भ्रमंतः कर्मवर्त्मसालवृत्तं यातरिष्यामस्तावके दुस्तरं तमः । त्वयोपमुक्तस्त्रगांधवा सोलंकारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि । एवमन्यद
 यूनयि । भगवद्भक्तिनिष्ठाया प्रयत्नपरिकासाधनं । स्वतः सिद्धांतु भगवद्भक्तिनिष्ठाफलभूता भवति न वसी भूमिका । स्वस्मिंस्तद्गुणशालिता यथा । अ
 था विभूतिमममाया विनस्ता मे श्वर्यमहागमनुप्रवृत्तां । श्रियं भागवती वास्पृह्यंति भद्रां परस्य मेतेऽश्रुवतेन लोके । न कर्हि विमत्पराः शांतिरूपे न दृश्यंति

नो मे निमिषो लोढेति । अयेषामहं प्रिय आत्मा स्तुतश्च सरवागुरुः सहरो देवमिष्टं । एवमप्यनश्चर भगवद्गुणा विभीषो भवति दशमी भूमिका प्रेम्णोपपरमा काष्ठा ।
 प्राणपरित्यागावधिविहारसाहिष्णुता रूपा यथा । गोपीनां परमानंद आसीदो विंददर्शने । क्षणं युगशतमिव यासां येन विना भवत् । अटतियद्भवान
 क्रिकाननं तृटिगुणयते त्वामपश्यतां । कुटिलकुंतलं श्रीमुखं च तेजदु उदीक्षितां पक्ष्मरुदृशं । यद्यं बुजाक्षपससारभो भवान् कुरु नमध्वनं च
 यस्तु हृदि दृश्या । तत्राब्कोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्विं विना क्षणो रिव नस्तवा न्युता अंतर्गृहगताः काश्चिज्जोष्योऽलब्धविनिर्गमाः । कुरुतं ज्ञाना
 युक्ता रधुमश्लितलोचनाः । दुःसहप्रेषविरहतीव्रतापधुताश्रुभाः । ध्यानप्राप्ता न्युता श्लेषनिर्व्याक्षीणमंगलाः । तमेव परमात्मानं नारबुध्यापि
 संगताः । जडगुणमयं देहं संघः प्रक्षीणबंधनाः । इत्यादिदिङ्मात्रमिहोदाहृतं ॥ अनंतरोल्लासेतु संप्रपंचमुदाहरिष्यते प्रमेत्यपरम्यते ॥ इति
 श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिते भगवद्भक्तिरसायने ससाधनभक्तिसामान्यनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः १ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीविजयादुर्गा
 र्पणमस्तु ॥ ॥ शके १७४५ कृष्णानुनाम संवत्सरस्याधिकवैत्रकृष्णपंचम्यां भिदुवासरे इदं पुस्तकं धोपेश्वरोपाह्वानंतयज्वस्तुतसरवारामसूरिणा लि
 खित्वामणोदिकरोपनामकनारायणदीक्षितेभ्यो दत्तं ॥ एतल्लेखनं गुल्हस्तुत्राभिसमाप्तिमगमत् ॥ श्रीः ॥

॥ इति भगवद्भक्तिरसायने प्रथमोऽंशः समाप्तः ॥

२०

॥ भगवद्भक्तिरसायनम् ॥

। मधुसूदनसरस्वती प्रणीतम् ।

राम
१८

इति यत्सोपपन्नदेही वाभाति माययेत्यादि। एतादृशज्ञानस्य भक्त्युत्तरकालत्वं दर्शितं। वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याश्रुवैराग्यं ज्ञानं च यदेहे
तु कं। श्रेयः श्रुतिं भक्तिमुदयते विभोक्तिरयं तिये केवलबोधलब्धये। तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यतेनान्यथा स्मृतनुषावद्यातिना प्रियादि। एतादृशतत्त्व
ज्ञाने सति वैराग्यदाह्यं भगवति प्रमोदो विवृडिर्भवति। सा सप्तमभूमिका। यथा। न्यस्तक्रीडनकोवालो जडवत्तमस्तया। कृष्णग्राह्यहीतात्मानवेदनगदीहृष्टां आ
सीतः पर्यटनश्च नृशयानः प्रपिबन्नुषु वन्। नानुसंधत एतानि गोविंदपरिरंभितः। कचिदुदतिवेकुंठचित्ताशबलचेतनः। कचिदुसति तस्मिन् तां क्लृप्तं उजायति क
चित्ता नंदलिक चिदुक्तं ठो विलज्जो नृत्यति कचि त। कचि तज्जायना युक्तस्तमयो नु चकार ह। कचिदुत्पुलकस्तु ह्रीमास्ते संस्पर्शनिवृत्तः। अस्पंदप्रणयानं
दसलिलामीलितेक्षणः। स उज्ज्वललो कपदारविंदयोर्निषेवया। किंचन संगलब्धया। तन्वं नरां निवृत्तिमात्मनो मुद्गुर्दुः संगदीनान्यमनः शम्यधात्वा स
प्रकादः। तथा। एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे। वासुदेवे भगवतियया संलभते रतिं। निराम्यकर्माणि गुणानुत्पल्यावृत्तियाणि लीलातनुभिः कृतानि। यदातिद
कीत्पुलकाश्चुगजदं प्रोक्तं उजायति रोति नृत्यति। यदाग्रहस्तैः प्रेव कचिदुत्पुलकां दते ध्यायति वंदते जनं। मुकुः श्वसं न वाक्ति हरे जगत्पते नारायणे। सा भगवति
र्गतत्रपः। तदा पुमानुक्तसमस्तबंधनस्तज्जावभावानुकृता राया कृतिः। निर्दग्धकर्मानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्य धोक्षजं अधोक्षजालं भ
मिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनं। तद्भूलनिर्वाणस्त्वयं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हरीश्वरं। एवमन्यदप्यहनीयं। एतादृशदर्शोत्पत्तिप
र्यंत एव साधनाभ्यासः। अतः परं भूमिका चतुष्टयमयत्नसाध्यं। तस्याथ स्फुरणं ततः। तस्य प्रेमास्पदी भूतस्य भगवतः साक्षात्कारः प्रेमातिशयहेतुकोष्ट
मी भूमिका। तदुक्तं। नैकात्मतां मे स्पृह्यंतिके विन्मत्या दसे वाभिरता मदीहाः। येन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयंते मम पोकषाणि। पश्यंतिते मे
रुचिरा पयं वसतः प्रसन्नहासारुणलोचनानि। रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वा वंस्पहणीया वदति। ते दर्शनीया वयं वेकृणारविलासहासे क्षित
वामस्तुतैः। हतात्मनो हतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमपवी प्रयुंते। एवमन्यदप्यहनीयं। भगवद्भक्तिनिष्ठातः। यथा श्रीविष्णुपुराणे। शालग्रा